

การกระชับอำนาจของสยามในพื้นที่อีสาน
หลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369

An Analysis of Siamese Power Consolidation in the Isan Region after
the Anouvong's Rebellion 1826

ประวิทย์ สายสงวนวงศ์*
Prawit Saisanguanwong

Received: May 11, 2024 Revised: July 4, 2024 Accepted: July 15, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1. เพื่อศึกษาความสำคัญของกบฏเจ้าอนุวงศ์ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการเมืองของสยามในพื้นที่อีสาน และ 2. เพื่อศึกษาการดำเนินการขยายอำนาจของสยามในพื้นที่อีสานหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และการวิจัยเอกสาร (Documentary Research)

ผลการวิจัยพบว่า เหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ทำให้สยามตระหนักถึงปัญหาความอ่อนแอของอำนาจการปกครองเหนือพื้นที่อีสาน อันเนื่องมาจากโครงสร้างการเมืองที่เปราะบางและการขาดเสถียรภาพที่มั่นคง โดยเฉพาะปัญหาความเป็นอิสระของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ความขัดแย้งในด้านเหตุผลส่วนตัวและการแย่งชิงผลประโยชน์ นำมาซึ่งความอ่อนแอของระบบการบังคับบัญชาของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและการป้องกันตนเองเมื่อเกิดภาวะคับขัน ทำให้สยามปรับเปลี่ยนนโยบายการปกครองเพื่อกระชับอำนาจด้วยการแทรกแซงและควบคุมพื้นที่อีสานอย่างเข้มงวดมากขึ้น ทั้งในด้านการจัดการด้านพื้นที่ เช่น การปรับปรุงขอบเขตอำนาจของเมืองต่าง ๆ การจัดการควบคุมการตั้งเมืองโดยตรง การสร้างดุลอำนาจในพื้นที่อีสาน รวมถึงการจัดการด้านกลไกการปกครอง เช่น การส่งขุนนางจากส่วนกลางเข้ามาปฏิบัติงานในพื้นที่ การตรวจสอบกำลังคน และการจัดการกับระบบส่วย การกระชับอำนาจดังกล่าวเป็นพื้นฐานที่จะปูทางไปสู่การผนวกพื้นที่อีสานเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมัยใหม่ในช่วงเวลาต่อมา

คำสำคัญ: กบฏเจ้าอนุวงศ์, การกระชับอำนาจ, อีสาน

* อาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

Abstract

This research article aims to: 1. examine the significance of the Chao Anouvong Rebellion and its impact on the political policy changes of Siam in the Isaan region, and 2. explore Siam's actions to expand its power in the Isaan region following the Chao Anouvong Rebellion of 1826. The study employs a historical approach and documentary research methodology.

The research findings reveal that the Chao Anouvong Rebellion made Siam aware of the weaknesses in its control over the Isaan region, due to a fragile political structure and a lack of stable governance. Specifically, issues related to the autonomy of local power groups, personal conflicts, and the struggle for resources led to a weakened system of local governance and self-defense when crises arose. This, in turn, prompted Siam to revise its administrative policies to consolidate power by more rigorously intervening in and controlling the Isaan region. The changes involved territorial management, such as adjusting the authority boundaries of various cities, direct control over city establishments, and the creation of a balance of power within the region. Siam also implemented governance mechanisms, including sending central officials to work in the region, monitoring manpower, and addressing the tribute system. These measures formed the foundation for Siam's subsequent annexation of the Isaan region as part of the modern state.

Keywords: Anouvong's Rebellion, Power Consolidation, Isan

บทนำ

ชัยชนะเด็ดขาดของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในสงครามระหว่างอาณาจักรธนบุรีกับอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. 2321 เป็นจุดเริ่มต้นที่ปูทางไปสู่การแทรกแซงกิจการภายในของอาณาจักรล้านช้าง นับตั้งแต่มีส่วนในการตัดสินใจเรื่องการสืบสันตติวงศ์ การอัญเชิญเสด็จเจ้านายหลายพระองค์มาเป็นองค์ประกัน ไปจนถึงการกวาดต้อนครัวชาวลาวจำนวนมากเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา ไม่เพียงเท่านั้น ยังทำให้ “พื้นที่อีสาน” ซึ่งเดิมมีสถานะเป็นเสมือนพื้นที่กันชนระหว่างอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรอยุธยา (Keyes, 2556, p. 19) ด้วยทั้งสองอาณาจักรต่างไม่ได้มีอิทธิพลครอบคลุมเหนือพื้นที่อีสานทั้งหมด กลายเป็นเขตอิทธิพลทางการเมืองภายใต้ปริมณฑลแห่งอำนาจของธนบุรีและกรุงเทพฯ ตามลำดับ ซึ่งกลุ่มอำนาจท้องถิ่นต่างมีพันธะในการให้คำสัตย์สาบานว่าจะจงรักภักดี การส่งส่วย และการให้กำลังคนยามที่มีการร้องขอตามลักษณะรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางอำนาจกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นในแบบรัฐจารีตที่ยึดโยงกันอย่างหลวม ๆ โดยเข้าไปแทรกแซงกิจการภายในต่าง ๆ น้อยมาก นับเป็นอาณาบริเวณที่มีความสัมพันธ์อันดีและได้รับความไว้วางใจให้มีอิสระค่อนข้างมาก แม้จะเป็นหัวเมืองที่ตั้งอยู่ห่างไกลก็ตาม

อย่างไรก็ตาม หลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 นอกจากสยามได้ดำเนินมาตรการขจัดเด็ดขาดกับเวียงจันทน์โดยการเผาทำลายเมืองจนย่อยยับ รวมทั้งทำให้การสืบสันตติวงศ์ของเวียงจันทน์สิ้นสุดลงแล้ว ความเชื่อมั่นของสยามที่มีต่อกลุ่มอำนาจท้องถิ่นในพื้นที่อีสานยังแปรเปลี่ยนเป็นความไม่ไว้วางใจด้วย นำมาซึ่งนโยบายการแทรกแซงและควบคุมพื้นที่อีสานอย่างเข้มงวดมากขึ้น นับเป็นการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการเมืองครั้งสำคัญและเป็นความพยายามทำให้อำนาจของสยามที่แต่เดิมมีอยู่หลวม ๆ นั้นกระชับมั่นคงขึ้นเป็นครั้งแรก ในเวลาอันเป็นรอยต่อของการวางรากฐานอำนาจทางการเมืองก่อนการปฏิรูปการปกครองเพื่อสถาปนา “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ในทศวรรษ 2430 ต่อมา

บททวนวรรณกรรม

งานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พบว่า มีอยู่หลายเรื่องด้วยกัน ส่วนใหญ่มุ่งเน้นไปที่การศึกษาปัจจัยผลักดันที่ก่อให้เกิดการต่อต้านอำนาจของสยามหรือศึกษาข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกบฏเจ้าอนุวงศ์ โดยเน้นกรอบความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางอำนาจทั้งสองแห่ง คือ สยามและเวียงจันทน์ เช่น พรรษา สินสวัสดิ์ (2521) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมุ่งเน้นไปที่การวิเคราะห์เบื้องหลังความขัดแย้งทางการเมืองซึ่งนำไปสู่การเกิดสงคราม ประทีป ชุมพล (2525) มุ่งวิเคราะห์เหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ผ่านมุมมองจากเอกสารพื้นเวียง วรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน โดยเผยให้เห็นความรู้สึกร่วมกันของผู้คนในอาณาบริเวณลุ่มน้ำโขงที่ต้องตกอยู่ภายใต้การปกครองที่กดขี่ขูดรีดจากสยาม กระทั่งนำไปสู่การเคลื่อนไหวเพื่อต่อต้านสยามในที่สุด มะยูรี เห่งสำวัตน์, และเผยแพร่ เห่งสำวัตน์ (2531) ศึกษาปัจจัยที่ทำให้เกิดเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ โดยเสนอว่า การปกครองที่กดขี่ขูดรีด รวมถึงนโยบายกีดกันชาติของสยามที่มีต่อลาว เป็นสาเหตุของการลุกฮือของชาวลาวเพื่อกอบกู้อิสรภาพ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ (2537) มุ่งวิเคราะห์สาเหตุที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์เคลื่อนไหวต่อต้านสยาม ทั้งในด้านการปกครองที่ถูกกดขี่ ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองนครราชสีมาและ

เวียงจันทน์ รวมไปถึงความขัดแย้งส่วนพระองค์ของเจ้าอนุวงศ์ต่อผู้ปกครองสยาม ขณะที่สุวิทย์ ธีรศาควัต (2557) วิเคราะห์สาเหตุที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์พ่ายแพ้แก่กองทัพของสยาม

งานศึกษาข้างต้นส่วนใหญ่มองเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์โดยเน้นกรอบความสัมพันธ์ระหว่างสยามและเวียงจันทน์ ซึ่งอาจมิได้เปิดพื้นที่ให้เห็นบทบาทของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น หนึ่งในตัวแปรสำคัญและเป็นเจ้าของอำนาจที่แท้จริงเหนือพื้นที่อีสานมากนัก อย่างไรก็ตาม งานของสายพิน แก้วงามประเสริฐ (2538) เปิดมิติใหม่ที่น่าสนใจเกี่ยวกับการศึกษาเบื้องหลังของวีรกรรมและอนุสาวรีย์ของท้าวสุรนารี โดยเสนอว่า วีรกรรมของท้าวสุรนารีในเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ถูกสร้างขึ้นมาในยุคหลังเพื่อรองรับอุดมการณ์ชาตินิยมและท้องถิ่นนิยม งานของอุศนา นาศรีเคน (2548) มุ่งศึกษาการรับรู้และทัศนคติของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ที่มีต่อพื้นที่อีสานตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์จนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 โดยเสนอว่าหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ กรุงเทพฯ พยายามที่จะแสวงหาการรับรู้เกี่ยวกับอาณาบริเวณนี้มากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทั้งยังเปลี่ยนทัศนคติจากเดิมที่มองว่าผู้ปกครองในบริเวณนี้ไม่มีปัญหากลายเป็นความไม่ไว้วางใจ ความรับรู้และทัศนคติของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ยังเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งคลี่คลายต่อมาเป็นภาพลักษณ์ความเป็นอีสานในปัจจุบัน ขณะที่งานของธงชัย วินิจจะกุล (2556) แม้มิได้ศึกษาเกี่ยวกับเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์โดยตรง แต่ได้ชี้ให้เห็นว่าความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างสยามกับอาณาบริเวณรอบนอกก่อนการเกิดขึ้นของชุดความรู้แบบภูมิศาสตร์และแผนที่สมัยใหม่เป็นความสัมพันธ์ในลักษณะหลวม ๆ โดยเฉพาะในพื้นที่ห่างไกลบางเมืองขึ้นกับศูนย์อำนาจหลายแห่งในเวลาเดียวกันหรืออาจสลับสับเปลี่ยนหมุนเวียนกัน

จากงานของอุศนา นาศรีเคน ที่ให้ความสำคัญกับเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ในฐานะจุดเปลี่ยนการรับรู้ของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ที่มีต่อพื้นที่อีสาน และข้อเสนอของ ธงชัย วินิจจะกุล (2556) นำมาสู่การอภิปรายในบทความนี้ว่าเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์สะท้อนให้เห็นปัญหาอะไร สยามถึงเปลี่ยนแปลงทัศนคติที่มีต่อพื้นที่อีสาน โดยเปิดพื้นที่ให้เห็นบทบาทของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นในฐานะเจ้าของอำนาจที่แท้จริง ไม่ใช่เพียงการพิจารณาเพียงกรอบความสัมพันธ์ระหว่างสยามและเวียงจันทน์เท่านั้น เพื่อทำความเข้าใจต่อไปว่าปัญหาดังกล่าวนำไปสู่การดำเนินการของสยามอะไรบ้างเพื่อจัดการกับปัญหาและทำให้อำนาจที่มีแต่เดิมอย่างหลวม ๆ นั้นกระชับมั่นคงขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความสำคัญของกบฏเจ้าอนุวงศ์ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการเมืองของสยามในพื้นที่อีสาน
2. เพื่อศึกษาการดำเนินการขยายอำนาจของสยามในพื้นที่อีสานหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369

วิธีดำเนินการวิจัย

ศึกษาโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ทั้งจากหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) เช่น จดหมายเหตุ พงศาวดาร บันทึกการเดินทาง และหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources) เช่น หนังสือ วิทยานิพนธ์ งานวิจัย และบทความวิชาการ มาใช้เป็นเครื่องมือใน

การศึกษา โดยนำข้อมูลที่ได้อามาตีความ วิเคราะห์ สังเคราะห์ และเรียบเรียง เพื่อนำเสนอในแบบพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytical Description)

ผลการวิจัย

บทความวิจัยนี้ต้องการนำเสนอใน 2 ประเด็น ได้แก่

1. กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369: จุดพลิกผันการเปลี่ยนแปลงนโยบายการปกครองในพื้นที่อีสาน

เหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์เมื่อ พ.ศ. 2369 เผยให้เห็นว่า อำนาจที่แท้จริงของสยามเหนือรัฐบริวาร ในดินแดนลุ่มน้ำโขงกำลังมีปัญหาอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะโครงสร้างการเมืองซึ่งเต็มไปด้วยความเปราะบางและการขาดเสถียรภาพที่มั่นคง นำมาซึ่งความล้มเหลวของระบบป้องกันตนเองในภาวะคับขัน ดังจะเห็นว่า เมื่อเจ้าอนุวงศ์เริ่มระดมไพร่พลและเคลื่อนทัพใหญ่ตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. 2369 เป็นต้นมา เมืองต่าง ๆ ในพื้นที่อีสานซึ่งควรต้องทำหน้าที่เป็นปราการด่านแรกในการต่อสู้และคอยรายงานสถานการณ์ให้กับกรุงเทพฯ กลับปรากฏการต่อต้านรายทางไม่มากนัก ทั้งยังไม่มีกรมการเมืองใดนึกเฉลียวใจถึงความผิดปกติและส่งข่าวให้กับสยามด้วย เป็นเหตุให้ทัพเจ้าอนุวงศ์สามารถเคลื่อนพลเข้าโจมตีพื้นที่อีสานได้พร้อมกันทั้ง 3 ด้าน ได้แก่ ทัพเจ้าราชบุตร (โย) เจ้าเมืองจำปาศักดิ์ เข้าตีทางเมืองอุบลราชธานี ทัพเจ้าอุปราชเวียงจันทน์ (ตีสสะ) คุมกำลังไปกวาดต้อนครัวทางเมืองกาฬสินธุ์ และทัพเจ้าอนุวงศ์ คุมกำลังเข้าโจมตีเมืองนครราชสีมา (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2537, หน้า 43) ฐานอำนาจที่สำคัญที่สุดของสยามในพื้นที่อีสาน กระทั่งสามารถเข้ายึดเมืองได้สำเร็จในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2370 และเคลื่อนทัพต่อไปได้จนถึงเมืองสระบุรี ซึ่งห่างจากกรุงเทพฯ เพียงระยะเดินทัพ 3 - 4 วันเท่านั้น พร้อมกันนั้นยังได้กวาดต้อนครัวจากเมืองรายทางไปเป็นจำนวนมากถึง 54,320 - 95,216 คน ตามไปด้วย รวมระยะเวลานับแต่เจ้าอนุวงศ์เริ่มปฏิบัติการนานเกือบ 5 เดือน กรุงเทพฯ ถึงเพิ่งทราบข่าวการก่อกบฏ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2567, ย่อหน้า 24 - 25)

เมื่อพิจารณาการเคลื่อนไหวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นในช่วงเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์จะเห็นได้ว่า กลุ่มอำนาจท้องถิ่นต่างมีเป้าหมายและเลือกที่จะรับมือกับสถานการณ์ด้วยยุทธวิธีและเหตุผลที่แตกต่างกัน ทั้งเพื่อความอยู่รอด ความขัดแย้งส่วนตัว และเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง โดย ขจิริตัน ไอราวัดวัฒน์ ได้แบ่งกลุ่มการเคลื่อนไหวของกลุ่มเมืองต่าง ๆ ไว้ (ขจิริตัน ไอราวัดวัฒน์, 2532, หน้า 215 - 216) ดังนี้

1.1 กลุ่มที่ไม่ให้ความร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์ เช่น เมืองกาฬสินธุ์ เมืองเขมรราช เมืองชัยภูมิ และเมืองภูเขียว เป็นต้น เมืองเหล่านี้ล้วนแต่เคยมีความขัดแย้งหรือมีภูมิหลังเป็น “ศัตรู” กับเวียงจันทน์ทั้งสิ้น ซึ่งน่าจะเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ตัดสินใจไม่เข้าร่วมกับเจ้าอนุวงศ์ ด้วยไม่ต้องการจะกลับไปอยู่ภายใต้การควบคุมของเวียงจันทน์อีกครั้งหนึ่ง เช่น เมืองกาฬสินธุ์ มีภูมิหลังเดิมมาจากการอพยพของกลุ่มเจ้าผ้าขาว-เจ้าโสมพะมิตร ซึ่งหนีภัยคุกคามจากราชสำนักเวียงจันทน์เมื่อคราวเดียวกับกลุ่มพระวอพระตา ผู้สร้างเมืองหนองบัวลำภูและเมืองอุบลราชธานี ต่อมาได้ขอขึ้นกับกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2336 ในสมัยรัชกาลที่ 1 (เดิม วิภาคย์พจนกิจ, 2557, หน้า 197 - 198) เช่นเดียวกับเมืองเขมรราช เจ้าเมืองคนแรก คือ พระเทพวงศาหรืออุปฮาด (กำ) เมืองอุบลราชธานี เชื้อสายของกลุ่มพระวอพระตา (เดิม วิภาคย์พจนกิจ, 2557, หน้า 103) ที่เคยมีความขัดแย้งกับพระเจ้าสิริบุญสาร พระราชบิดาของเจ้าอนุวงศ์ ขณะที่เมืองชัยภูมิและเมืองภูเขียว จัดเป็นเมืองในสังกัดของเมืองนครราชสีมา ซึ่งถือเป็นคู่ขัดแย้ง

โดยตรงกับเจ้าอนุวงศ์ โดยพระยาภักดีชุมพล (ท้าวแล) เจ้าเมืองชัยภูมิ และพระไกรสิงหนาท เจ้าเมืองภูเขียว พยายามขัดขืนและช่วยเหลือฝ่ายกองทัพสยามทำให้ถูกเจ้าอนุวงศ์สังหารชีวิตในที่สุดเพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่เมืองอื่น

1.2 กลุ่มที่เปลี่ยนแปลงท่าทีตามสถานการณ์ เช่น กลุ่มหัวเมืองเขมรป่าดง (ยกเว้นเมืองขุขันธ์) เมืองขอนแก่น เมืองยโสธร เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองอุบลราชธานี และเมืองชนบท เป็นต้น กลุ่มนี้ถือได้ว่ามีจำนวนมากที่สุด โดยในช่วงแรกของการก่อกบฏเมืองเหล่านี้ตัดสินใจเข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ แต่เมื่อสถานการณ์พลิกผันทำให้สยามเป็นฝ่ายได้เปรียบเมืองเหล่านี้ก็เปลี่ยนท่าทีหันมาเข้าร่วมกับกรุงเทพฯ นำสนใจว่า เมืองที่เปลี่ยนแปลงท่าทีตามสถานการณ์เช่นนี้ ไม่เพียงแต่พวกเมืองเล็ก ๆ ที่ต้องเอาตัวรอดเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงเมืองใหญ่ ๆ และที่สำคัญ คือ เป็นเมืองที่ได้รับการส่งเสริมการตั้งเมืองและเครือข่ายเมืองบริวารของเมืองนั้น ๆ จากสยามด้วย โดยเฉพาะกลุ่มหัวเมืองเขมรป่าดง ได้แก่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ และเมืองรัตนบุรี รวมทั้งเมืองอุบลราชธานี ซึ่งถือเป็นเมืองที่ได้รับความไว้วางใจค่อนข้างมากและมีท่าทีสนับสนุนการปกครองของสยามมาโดยตลอด แต่เมื่อเกิดเหตุคับขันขึ้นก็ไม่มีหลักประกันใด ๆ ยืนยันได้ว่าเมืองเหล่านี้จะร่วมหัวจมท้ายกับสยามอย่างเต็มที่ และพร้อมจะเปลี่ยนท่าทีเสมอเมื่อประเมินสถานการณ์แล้วว่าฝ่ายตนจะได้ประโยชน์

1.3 กลุ่มที่ให้ความร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์ เช่น เมืองขุขันธ์ เมืองสีมูม (จตุรัส) และเมืองปักธงชัย โดยทั้งสามเมืองข้างต้นมีภูมิหลังที่เป็นปฏิปักษ์กับเจ้าเมืองนครราชสีมามาก่อนที่จะเกิดเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ โดยเฉพาะพระยาไกร เจ้าเมืองขุขันธ์ เอกสารพื้นเวียงระบุว่าได้เคยเกิดเหตุวิวาทแย่งชิงพวกข้ากับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์ ณ ราชสีมา) ตั้งแต่เมื่อครั้งเป็นหลวงยกกระบัตร ถึงขั้นต้องฟ้องร้องไปยังกรุงเทพฯ ซึ่งเอกสารดังกล่าวยังมีน้ำเสียงกล่าวถึงความโหดร้ายทารุณของเจ้าพระยานครราชสีมาในการกวาดต้อนพวกข้ามาเป็นทาสเชลย ความว่า “...มันก็ แข็งข่มแพ่ หัวเมืองทั้งแปด จักเข้า เป็นบ่าวแก้ว ดีข้าหมู่ละแด คนก็ ตายมอดเมี้ยน มีหลายอนันต์อนกจริงแล้ว...” ทำให้ “...พระยาไกรเจ้า ภูขันธ์ [ขุขันธ์-วงเล็บโดยผู้เขียน] ตนอาจ เจ้าก็ คิดเคียดฮ้าย ไทยคว้างข่มเหงเจ้าก็ ตีตราฟ้อง ไปถึงบางกอก...” แต่ก็ไม่สามารถทำอะไรเจ้าพระยานครราชสีมาได้ (ประทีป ชุมพล, 2525, หน้า 76) ความขัดแย้งดังกล่าวน่าจะเป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้พระยาไกรตัดสินใจร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์วางแผนสร้างสถานการณ์ในเมืองขุขันธ์เพื่อหลอกล่อให้เจ้าพระยานครราชสีมายกกำลังออกจากเมือง เปิดช่องให้กองทัพเวียงจันทน์สามารถเข้ายึดเมืองนครราชสีมาได้สำเร็จ (ขจีรัตน์ ไอราววัฒน, 2532, หน้า 216)

จะเห็นได้ว่า เหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 เผยให้เห็นสภาพที่แท้จริงของโครงสร้างทางการเมืองในพื้นที่อีสาน ซึ่งเต็มไปด้วยความเปราะบางและการขาดเสถียรภาพที่มั่นคง ภายใต้นโยบายเสริมสร้างความแข็งแกร่งให้กับพื้นที่อีสานในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ด้วยการสนับสนุนการตั้งเมืองทำให้เกิดเขตอิทธิพลและเครือข่ายของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเป็นจำนวนมาก ซึ่งล้วนแต่มีอิสระในการปกครองตนเองค่อนข้างมาก กอปรกับความขัดแย้งทั้งจากปัญหาส่วนตัวและการแย่งชิงผลประโยชน์นำมาซึ่งความอ่อนแอของระบบราชการ ดังจะเห็นว่าเมื่อเกิดเหตุคับขันการบังคับบัญชาจากศูนย์กลาง คือ กรุงเทพฯ สู่นครราชสีมา ไปจนถึงกลุ่มอำนาจท้องถิ่นต่าง ๆ ล้วนเกิดความชะงักงันจนไม่สามารถควบคุมสถานการณ์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ กลุ่มอำนาจท้องถิ่นจึงเป็นเสมือนหนึ่งใน “ผู้แข่งขัน” แย่งชิงอำนาจในอาณาบริเวณลุ่มน้ำโขงแห่งนี้ ซึ่งพร้อมจะเปลี่ยนท่าทีได้เสมอตามแต่สถานการณ์และเป้าหมายส่วนตน ดังกรณีของเจ้าเมืองขุขันธ์ที่ร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์แสดงให้เห็นความพยายามของกลุ่มอำนาจ

ท้องถิ่นที่อาศัยสถานการณ์ความวุ่นวายทางการเมืองตั้งอำนาจจากภายนอกเข้ามาสะสมส่งผลส่วนตัว นำไปสู่อีกเป้าหมายสำคัญ คือ การเปลี่ยนแปลงดุลอำนาจให้พลิกขั้วเปลี่ยนข้างจากสยามมาเป็นฝ่ายเวียงจันทน์ - จำปาศักดิ์ ทั้งนี้ หากสยามตกเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำด้วยแล้ว เป็นได้ว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นจำนวนไม่น้อยอาจจะร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์ ข้าเดิมจนสยามอาจต้องสูญเสียอิทธิพลในพื้นที่อีสานไปในที่สุด ยิ่งไปกว่านั้น สถานการณ์อาจเลวร้ายมากขึ้นถ้าอำนาจจากภายนอกอย่างญวนและอังกฤษที่กำลังรุกคืบเข้ามา ณ ขณะนั้น ตัดสินใจเข้าแทรกแซง ก็ยิ่งทำให้ความมั่นคงของสยามตกอยู่ในภยันตรายได้อย่างใหญ่หลวง¹ จึงไม่น่าแปลกใจว่าเหตุใดเมื่อสถานการณ์สงบลงสยามจึงได้ดำเนินการขึ้นเด็ดขาดกับเวียงจันทน์ พร้อมกับกวาดต้อนชาวลาวนับหมื่นคนมายังพื้นที่อีสานและบริเวณมณฑลขึ้นในเพื่อสกัดกั้นไม่ให้เวียงจันทน์สามารถตั้งตัวได้อีกต่อไป (ดูเพิ่มเติมใน บังอร ปิยะพันธุ์, 2529, หน้า 54 - 63) ไม่เพียงเท่านั้น ยังดำเนินการเปลี่ยนแปลงนโยบายการปกครองในพื้นที่อีสานด้วยการแทรกแซงและควบคุมกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอย่างเข้มงวดมากขึ้น นับเป็นความพยายามอย่างเป็นรูปธรรมในการกระชับอำนาจเหนือพื้นที่อีสานเป็นครั้งแรก

2. การดำเนินการกระชับอำนาจของสยามในพื้นที่อีสาน

การอภิปรายที่ผ่านมาชี้ให้เห็นว่าเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 สุ่มเสี่ยงอย่างไรต่อความมั่นคงของสยาม การตอบโต้ที่รุนแรงและเด็ดขาดเป็นสัญญาณว่า ต่อไปนี้กรุงเทพฯ จะไม่ให้อภัยต่อการท้าทายใด ๆ ที่กล้าเหิมเกริมต่ออำนาจของสยาม ไม่เพียงเท่านั้นความเชื่อมั่นที่มีต่อกลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็แปรเปลี่ยนเป็นความไม่ไว้วางใจด้วย (อุศนา นาศรีเคน, 2548, หน้า 55) ดังจะเห็นได้จากการที่สยามส่งคนเข้าไปสืบสวนหลังจากที่เหตุการณ์สงบลงแล้ว (ดูคำให้การต่าง ๆ ใน พระยาสาภักดิ์กิจประมวญ, 2473, หน้า 105 - 136) และทำให้สยามตระหนักถึงความอ่อนแอในอำนาจที่แท้จริงเหนือพื้นที่อีสาน นำมาซึ่งการดำเนินการเพื่อกระชับอำนาจด้วยการแทรกแซงและควบคุมอย่างเข้มงวดขึ้น เพื่อไม่ให้พื้นที่อีสานปัญหาของสยามอีกต่อไปและเป็นจุดเริ่มต้นที่ปูทางไปสู่การบูรณาการรัฐในช่วงเวลาต่อมา ทั้งนี้ การดำเนินการดังกล่าว อาจวิเคราะห์ได้ใน 2 ลักษณะด้วยกัน ได้แก่ การจัดการด้านพื้นที่และการจัดการกับกลไกการปกครอง

2.1 การจัดการด้านพื้นที่ ขอบเขตพื้นที่ที่มีความหมายโดยตรงต่อขอบเขตอำนาจของผู้นำท้องถิ่น ซึ่งสัมพันธ์กับการคุมกำลังคนและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากพื้นที่นั้น ๆ สยามจึงให้ความสำคัญกับการจัดระบบพื้นที่เสียใหม่ โดยสามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเด็นหลัก ๆ คือ

2.1.1 การปรับปรุงขอบเขตอำนาจของเมืองต่าง ๆ เมืองเวียงจันทน์ - จำปาศักดิ์ถูกลดสถานะจากเมืองเจ้าประเทศราชเป็นเพียงหัวเมืองชั้นนอก ขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรง ยิ่งไปกว่านั้นเมืองเวียงจันทน์ยังถูก

¹ การที่เจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจเคลื่อนไหวต่อต้านอำนาจของสยาม ณ ช่วงเวลานั้น ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะต้องการอาศัยสถานการณ์ที่ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอังกฤษกำลังอยู่ในภาวะตึงเครียด ด้วยมีข่าวลือแพร่สะพัดว่าอังกฤษจะนำทัพเรือเข้ามาตีกรุงเทพฯ ยังมีกรวิเคราะห์ด้วยว่า ช่วงที่เจ้าอนุวงศ์เข้ามาพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ได้มีการลอบติดต่อกับ John Crawford ตัวแทนของอังกฤษที่เข้ามาเจรจาการค้าในสยาม เพื่อจะประเมินสถานการณ์หรืออาจขอความช่วยเหลือจากอังกฤษด้วย (สุเจน กรรพฤทธิ์, 2555, หน้า 73 - 74) ขณะที่ฝ่ายญวนก็ถือเป็นหนึ่งในศัตรูสำคัญที่กำลังแผ่ขยายอิทธิพลเหนือดินแดนเขมรและล้านช้าง ณ ขณะนั้น โดยเวียงจันทน์ถือเป็น “เมืองสองฝ่ายฟ้า” ที่ไม่เพียงแต่ส่งเครื่องราชบรรณาการให้กับสยามแต่ยังส่งให้กับจักรพรรดิญวนที่กรุงเว้ด้วย จึงเป็นไปได้ที่เจ้าอนุวงศ์อาจคาดการณ์ว่า เมื่อเกิดสงครามระหว่างเวียงจันทน์กับสยามแล้ว ฝ่ายญวนจะยื่นมือเข้ามาช่วยเหลือ ทำให้ตนเป็นฝ่ายได้เปรียบมากขึ้น

กองทัพสยามเข้าทำลายอย่างย่อยยับ ดังที่รัชกาลที่ 3 มีรับสั่งในเรื่องนี้ว่า “ไม่ควรเอาไว้เป็นบ้านเมืองให้อยู่สืบไป ให้กลับไปทำลายล้างเสียให้สิ้น อย่าให้ตั้งตติอยู่ได้” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2506, หน้า 74) เมื่อศูนย์กลางอย่างเมืองเวียงจันทน์ถูกทำลาย เมืองต่าง ๆ ที่เคยขึ้นกับเวียงจันทน์ เช่น เมืองนครพนมและโยโสธรฯฯ จึงถูกโอนมาสังกัดกับกรุงเทพฯ และผลักดันให้เมืองหนองคาย ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำโขงขึ้นมาเป็นศูนย์กลางแทน ขณะที่เมืองจำปาศักดิ์แม้จะไม่ได้โดนทำลายเช่นเดียวกับเวียงจันทน์แต่ขอบเขตอำนาจที่มีอยู่ก็ถูกจำกัดให้ลดน้อยลง เช่นเมืองโขงและเมืองเสมียะที่เคยสังกัดกับจำปาศักดิ์ก็ถูกแยกมาขึ้นกับเมืองเขมรรัฐ เป็นต้น (เติม วิชาคย์พจนกิจ, 2557, หน้า 66)

สำหรับเมืองที่ให้ความร่วมมือกับสยามทั้งที่เข้าร่วมตั้งแต่แรกและเมืองที่เข้าร่วมในภายหลังแต่ปรากฏว่าทำความดีความชอบก็ได้รับการปรับปรุงและขยายขอบเขตพื้นที่เมืองให้มากขึ้น เช่น เมืองเขมรรัฐ กาสินธุ์ โยโสธร อุบลราชธานี เป็นต้น (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2537, หน้า 46) พร้อมกันนั้นยังได้สนับสนุนให้ผู้นำหรือเชื้อสายของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่สยามไวใจขึ้นมาถืออิทธิพลตามจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญ เช่น เมืองเขมรรัฐ แต่งตั้งให้ท้าวบุญจันทร์ บุตรพระเทพวงศา (กำ) อดีตเจ้าเมืองเขมรรัฐ ซึ่งถูกเจ้าอนุวงศ์ส่งประหารชีวิต ขึ้นเป็นเจ้าเมืองสืบต่อจากบิดา (เติม วิชาคย์พจนกิจ, 2557, หน้า 106) ฝ่ายเมืองกาฬสินธุ์ ท้าววรบุตร (เจียม) หลานพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) อดีตเจ้าเมืองที่ถูกประหารเช่นเดียวกันก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองสืบต่อไป (เติม วิชาคย์พจนกิจ, 2557, หน้า 199) ทางเจ้าเมืองสังขะ ซึ่งให้ความร่วมมือกับสยามได้รับการแต่งตั้งให้ปกครองเมืองขุขันธ์ ซึ่งเป็นเมืองที่เคยเข้าร่วมกับฝ่ายกบฏและมีขอบเขตอำนาจมากกว่า แล้วให้บุตรชายของพระยาสังขะขึ้นเป็นเจ้าเมืองสังขะแทนบิดาของตน (ขจีรัตน์ ไอรารัตน์, 2532, หน้า 270) ส่วนเมืองโยโสธรและเมืองนครพนม สยามแต่งตั้งให้ท้าวบุตร เชื้อสายของกลุ่มพระวอพระตาเป็นผู้ปกครอง และให้ท้าวสุวอธรรมา อัครหาตเมืองโยโสธร หลานของพระตาเป็นเจ้าเมืองหนองคาย (เติม วิชาคย์พจนกิจ, 2557, หน้า 105) ซึ่งเป็นเมืองที่สยามสนับสนุนให้มีบทบาทในการควบคุมเมืองบริวารเดิมของเวียงจันทน์

นอกจากนี้ยังมีกรณีที่สยามส่งกลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่ไม่ไว้วางใจให้ไปตั้งถิ่นฐานยังมณฑลชั้นในเพื่อการควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด เช่น พ.ศ. 2371 มีคำสั่งให้ราชวงศ์ (พวง) เมืองกาฬสินธุ์ ซึ่งสมัครใจไปเข้ากับเจ้าอนุวงศ์พาครอบครัวไปตั้งอยู่ที่ตำบลอ่างศิลา แขวงเมืองชลบุรี (กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545, หน้า 321) และ พ.ศ. 2372 ครัวชายหญิงกว่า 800 คน จากเมืองนครพนม ซึ่งถูกมองว่าเข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ ถูกส่งไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่วัดโบสถ์ และวัดหลวง แขวงเมืองฉะเชิงเทรา เป็นต้น (อุศนา นาศรีเคน, 2548, หน้า 87)

2.1.2 การเสริมสร้างความมั่นคงให้กับพื้นที่อีสาน หลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์สยามยังคงส่งเสริมการตั้งเมืองใหม่ แต่มีความเปลี่ยนแปลงหลายอย่างไปจากเดิมที่นำเสนอ

สำหรับการตั้งเมืองใหม่ สมัยรัชกาลที่ 3 เพียงรัชกาลเดียวมีเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ทั้งบริเวณฝั่งซ้ายและฝั่งขวาแม่น้ำโขงรวมแล้วกว่า 37 เมือง เพิ่มมากขึ้นกว่าเท่าตัวจากรัชกาลก่อน ๆ² ไม่เพียงแต่จำนวนที่เพิ่ม

² สมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325 - 2352) มีการตั้งเมืองใหม่จำนวน 17 เมือง สมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352 - 2367) จำนวน 6 เมือง สมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367 - 2394) จำนวน 37 เมือง สมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394 - 2411) จำนวน 23 เมือง และสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411 - 2453) จำนวน 30 เมือง รวมทั้งสิ้น 113 เมือง (ดูเพิ่มเติมใน ชลิต วิฑณะพร, 2529, หน้า 135 - 137)

มากขึ้นเท่านั้น แต่เป้าหมายของการตั้งเมืองก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย สยามเริ่มเข้าไปจัดการควบคุมการตั้งเมืองด้วยตนเองมากขึ้นเพื่อรองรับนโยบายจากกรุงเทพฯ โดยตรง แตกต่างจากเดิมที่การตั้งเมืองโดยมากแล้ว กลุ่มอำนาจท้องถิ่นจะเป็นฝ่ายเสนอขึ้นไป ดังที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงตั้งข้อสังเกตไว้ว่า “...พวกหัวหน้าที่อยากจะเป็นเจ้าของมากขึ้น...ก็โปรดฯ ให้เป็นเจ้าของ และตั้งเมืองอื่นๆ ขึ้นอีกต่อไป...พวกท้าวพระยาในเมืองที่ตั้งใหม่อาจจะได้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมือง ขอคุมสมัครพรรคพวกของตัวเองไปตั้งเมืองอื่นอีก จึงได้ตั้งเมืองใหม่” (สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์, 2538, หน้า 114 - 115) อย่างไรก็ตาม หลังสิ้นสุดเหตุการณ์กบฏ การตั้งเมืองใหม่หลายแห่ง เช่น เมืองวานรนิวาส เมืองเรณูนคร เมืองกุฉินารายณ์ ฯลฯ เกิดขึ้นเพื่อรองรับครัวจำนวนมากจากพื้นที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งถูกกวาดต้อนมาภายหลังสงคราม เพื่อลดทอนอิทธิพลของล้านช้างและญวน (ขจีรัตน์ ไอราววัฒน์, 2532, หน้า 271) นอกจากนี้ ยังมีการตั้งเมืองตามจตุตศศาสตร์สำคัญเพื่ออุดช่องว่างทางอำนาจและเสริมสร้างให้พื้นที่อีสานเป็นปราการทางตะวันออกที่มั่นคง โดยระหว่าง พ.ศ. 2370 - 2373 มีการตั้งเมืองใหม่ถึง 13 เมือง เรียงรายไปตามแนวเขตการขยายอำนาจทางตะวันตกของญวน ได้แก่ เมืองคำพองน้อย เมืองพลาน เมืองพอง เมืองพานพร้าว เมืองพิน เมืองคำทองใหญ่ เมืองสาละวัน เมืองสีทันดร เมืองคำทองน้อย เมืองชัยบุรี เมืองท่าอุเทน เมืองบริคัมพนิคม และเมืองโพธิพิสัย ต่อมาช่วงสงครามอาณานิคมสยามยุทธ ใน พ.ศ. 2388 พบว่า มีการตั้งเมืองเพิ่มขึ้นอีก 7 เมือง ได้แก่ เมืองคำเขื่อนแก้ว เมืองเซลาเกา เมืองเดชอุดม เมืองโพธิทอง เมืองมโนไพร เมืองรามราช และเมืองลำเนาหนองปรือ (อุศนา นาศรีเคน, 2549, หน้า 89) เพื่อเตรียมพร้อมรับมือกับการขยายอิทธิพลของญวน ซึ่งถือว่าดินแดนลุ่มน้ำโขงเป็นส่วนหนึ่งในปริณิถนแห่งอำนาจของตนเช่นเดียวกัน

2.1.3 การสร้างดุลอำนาจในพื้นที่อีสาน แบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ ลักษณะแรก คือ การสร้างดุลอำนาจระหว่างสยามและกลุ่มอำนาจท้องถิ่น สยามเพิ่มบทบาทในการควบคุมเมืองสำคัญโดยตรงมากขึ้น ดังปรากฏว่าเมืองที่สังกัดกับกรุงเทพฯ มีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ทั้งที่เป็นเมืองซึ่งตั้งขึ้นใหม่ เช่น เมืองหนองคาย เมืองภูแล่นช้าง เมืองสีทันดร เมืองสาละวัน เมืองบริคัมพนิคม เมืองคำทองใหญ่ เป็นต้น และเมืองที่มีสังกัดอยู่เดิมแต่มีคำสั่งให้มาขึ้นกับกรุงเทพฯ เช่น เมืองสกลนครเดิมขึ้นกับนครพนม เมืองกมลาไสยเดิมขึ้นกับกาฬสินธุ์ และเมืองกาฬสินธุ์เดิมขึ้นกับเมืองร้อยเอ็ด เป็นต้น เพื่อความสะดวกในการบังคับบัญชาและการจัดเก็บผลประโยชน์โดยไม่ต้องผ่านเมืองใหญ่ต่อกันมาเป็นทอด ๆ น่าสังเกตว่าเมืองเหล่านี้ส่วนใหญ่ตั้งเรียงรายตามแนวแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ในเขตอิทธิพลเดิมของล้านช้างและยังเป็นพื้นที่ที่เสี่ยงต่อการขยายอำนาจของญวนด้วย การควบคุมเมืองเหล่านี้โดยตรงจึงทำให้สยามสามารถระงับอำนาจเหนือพื้นที่ซึ่งตนเองไม่มั่นใจ ขณะเดียวกันก็ร่วมเป็นส่วนหนึ่งของการแข่งขันแย่งชิงความเป็นใหญ่ในอาณาบริเวณลุ่มน้ำโขงด้วยตนเอง

ลักษณะต่อมา คือ การสร้างดุลอำนาจระหว่างกลุ่มอำนาจท้องถิ่นด้วยกันเอง โดยกระจายอำนาจให้แก่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่มีอิทธิพลในระดับใกล้เคียงกัน ด้วยการแยกเมืองขนาดเล็กหรือตั้งเมืองขึ้นใหม่ให้แก่เมืองใหญ่อย่างทั่วถึง เพื่อไม่ให้เมืองใดเมืองหนึ่งมีอำนาจมากเกินไป เช่น ให้เมืองภูเวียง เมืองพลขึ้นต่อเมืองขอนแก่น ให้เมืองพรรณานิคม เมืองกุสุมาลย์ขึ้นต่อเมืองขอนแก่น ให้เมืองคำเกิด คำม่วน เมืองไชยบุรีขึ้นต่อนครพนม ให้เมืองพอง เมืองพลาน เมืองสองคอนดอนคั้งขึ้นกับเมืองมุกดาหาร เป็นต้น (อุราลักษณ์ สิทธิบุตร, 2526, หน้า 37)

การจัดการด้านพื้นที่ของสยามในพื้นที่อีสานชี้ให้เห็นความพยายามในการแก้ปัญหาเชิงโครงสร้าง การเมืองและการพยายามกระชับอำนาจของศูนย์กลางเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ซึ่งไม่เพียงแต่ทำให้ดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงเข้มแข็งกว่าฝั่งซ้ายเท่านั้น แต่ยังทำให้อำนาจของสยามในพื้นที่อีสานมั่นคงขึ้นกว่าเดิมด้วย

2.2 การจัดการกับกลไกการปกครอง แบ่งรูปแบบการจัดการเป็น 3 ประเด็นหลัก ได้แก่

2.2.1 การส่งขุนนางจากส่วนกลางเข้ามาในพื้นที่ เพื่อจัดการระบบการคุมกำลังคนและระบบการบังคับบัญชาระหว่างเมืองซึ่งอยู่ในภาวะชะงักงันตั้งแต่วิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์ ดังปรากฏว่าใน พ.ศ. 2370 กรุงเทพฯ “ให้พระยาราชสุภาวดีประจำอยู่แรมปี จัดแจงเมืองจำปาศักดิ์และเมืองลาวเมืองเขมรป่าดง ทางเมืองหล่มศักดิ์ เมืองหล่มเลยเล่า จะให้พระยาเพชรพิไชย พระยาสมบัติธิบาลเป็นผู้ไปจัด...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2506, หน้า 64) นอกจากนี้ ยังพบว่าก่อนการปฏิรูปการปกครองในทศวรรษ 2430 สยามได้ส่งขุนนางจากกรุงเทพฯ เข้ามาจัดราชการและดำเนินการต่าง ๆ ในพื้นที่อีสานอย่างต่อเนื่องนับสิบครั้ง เช่น พ.ศ. 2374 ขุนภักดีสงคราม ขุนรามภักดี ขุนพิทักษ์ณรงค์ได้รับมอบหมายให้ไปตรวจสอบเรื่องจำนวนลูกในเมืองจำปาศักดิ์ และจัดการความไม่สงบในเมืองคำทองใหญ่ พ.ศ. 2381 หมื่นชารเพชภักดีขึ้นมาสักเลกและชำระคดีความ พ.ศ. 2395 หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ และหลวงศักดิ์เสนีเป็นข้าหลวงมาจัดราชการ โกล่เลี้ยข้อพิพาท และเร่งรัดส่วย ณฑ เมืองจำปาศักดิ์ เป็นต้น (อุศนา นาศรีเคน, 2548, หน้า 287 - 289) ทั้งนี้ ก่อนเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์สยามมีการส่งคนจากส่วนกลางเข้ามาดำเนินการต่าง ๆ ในพื้นที่อีสานอยู่บ้าง แต่ภายหลังที่เกิดกบฏดังกล่าว จำนวนครั้งของขุนนางจากส่วนกลางที่เข้ามาก็เพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด รวมถึงสถานะของขุนนางก็มีชั้นยศสูงขึ้นจนถึงระดับเจ้านายของราชสำนักในทศวรรษ 2430 แสดงให้เห็นว่าสยามให้ความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ในการกระชับอำนาจเหนืออาณาบริเวณนี้ เนื่องจากการที่ขุนนางจากส่วนกลางเข้ามาปฏิบัติการในพื้นที่นอกจากจะสร้างความยำเกรงให้กับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นแล้ว ยังเป็นการระดมปัญหาและกระตุ้นการดำเนินการต่าง ๆ ในท้องถิ่นอีกด้วย เช่น การแก้ปัญหาข้อพิพาทระหว่างเมือง การเร่งรัดส่วย เป็นต้น และยังทำให้กรุงเทพฯ สามารถรับรู้ข้อมูลข่าวสารหรือสภาพการณ์ต่าง ๆ ของท้องถิ่นได้โดยตรง ต่างจากเดิมที่ต้องพึ่งแต่รายงานจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ซึ่งมักจะปิดบังข้อมูลและรายงานเฉพาะบางเรื่องที่ไม่ทำให้เกิดปัญหากับตน

2.2.2 การตรวจสอบกำลังคน ทำให้สยามสามารถรับรู้จำนวนของไพร่ในแต่ละเมืองได้แน่นอนขึ้น ทั้งยังทราบรายละเอียดว่ามีไพร่จำนวนทั้งหมดเท่าไร แหงจำหน่ายจากบัญชีเนื่องจากตาย ชราภาพ บวช หรือหนีไปจำนวนเท่าใด ซึ่งมีความสำคัญมากเวลาเรียกเกณฑ์แรงงานและเป็นหนึ่งในเกณฑ์ที่ใช้กำหนดปริมาณของส่วยจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นต่าง ๆ โดยก่อนหน้าที่จะเกิดเหตุกบฏเจ้าอนุวงศ์ พบว่า สยามดำเนินการตรวจสอบกำลังคนในพื้นที่อีสานเพียง 2 ครั้งเท่านั้น คือ สมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2336 และสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อมีการออกประกาศพระราชกำหนดสักเลก พ.ศ. 2353 การตรวจสอบกำลังคนทั้งสองครั้งนี้น่าจะเป็นการปฏิบัติตามธรรมเนียมเมื่อครั้งเปลี่ยนรัชกาลมากกว่าเหตุผลด้านความมั่นคงหรือความจำเป็นในการบังคับใช้อำนาจ อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ระบบการคุมกำลังคนของสยามที่ควบคุมผ่านกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีกต่อหนึ่งต้องหยุดชะงัก จำนวนไพร่ในบัญชีของแต่ละเมืองเกิดความสับสนวุ่นวายเนื่องจากการบาดเจ็บล้มตาย การโยกย้ายถิ่นฐาน และการหลบหนีของไพร่เป็นจำนวนมากในระหว่างสงคราม จึงมีความจำเป็นที่จะต้องทราบกำลังคนที่แน่นอนเนื่องจากพื้นที่อีสานเป็นบริเวณที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับความขัดแย้งกับญวนในสงครามอานามสยามยุทธ เลกไพร่ใน

บริเวณนี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะกำลังรบของสยามด้วย ดังปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 มีไพร่จากพื้นที่อีสานถูกเกณฑ์ไปทำสงครามในเขมรและบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมากถึง 8 ครั้งด้วยกัน (อุศนา นาศรีเคน, 2548, หน้า 291 - 293) ดังนั้น การตรวจสอบกำลังคนภายหลังวิกฤตการณ์ พ.ศ. 2369 จึงไม่ได้เป็นเพียงการตรวจสอบเมื่อเปลี่ยนรัชกาลเท่านั้น แต่มีความสำคัญต่อความมั่นคงและการแสดงอำนาจเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ซึ่งมักจะปกปิดจำนวนของไพร่ที่แท้จริงเพื่อโอกาสในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ของตนที่เพิ่มขึ้น

เมื่อพิจารณาจำนวนครั้งที่สยามส่งขุนนางเข้ามาทำการสักเลกก็พบว่า ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีความต่อเนื่องและมีจำนวนมากที่สุดกว่าในสมัยใด โดยมีจำนวนทั้งสิ้น 4 ครั้งด้วยกัน คือ พ.ศ. 2369 พ.ศ. 2370 พ.ศ. 2379 และ พ.ศ. 2390 (อุศนา นาศรีเคน, 2548, หน้า 294 - 297) เฉลี่ยแล้วประมาณ 10 ปีต่อครั้งหนึ่ง และยังมีประกาศบทลงโทษอย่างรุนแรงแก่ไพร่ที่ไม่ได้รับการสักเลกด้วย (วีระพงศ์ ยศบุญเรือง, 2546, หน้า 64) สะท้อนให้เห็นว่าภายหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์สยามหันมาให้ความสำคัญอย่างมากต่อการตรวจสอบกำลังคนในพื้นที่อีสานซึ่งแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดจากที่ผ่านมา

2.2.3 การจัดการกับระบบส่วย แม้ว่าที่ผ่านมามันเมืองในพื้นที่อีสานจะมีพันธะในการส่งส่วยให้กับสยามตามหน้าที่ของเมืองขึ้นก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติก็มักปรากฏว่าเมืองต่าง ๆ มีการค้างส่วยเกิดขึ้นเป็นปกติ เช่น เมืองสาละวันพบว่า มีการค้างส่วยนานถึง 19 ปีเต็ม (อุศนา นาศรีเคน, 2548, หน้า 67) ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะก่อนหน้าเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์สยามยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับการตรวจสอบกำลังคนที่แน่นอนมากนัก อีกทั้งยังไม่ได้มีการเร่งรัดผลประโยชน์ใด ๆ และไม่มีบทลงโทษแก่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่ไม่สามารถส่งส่วยให้ครบตามที่สยามกำหนดได้ ทำให้ผู้นำท้องถิ่นในแต่ละเมืองเป็นเพียงกลุ่มอำนาจเดียวที่สามารถดักตวงผลประโยชน์จากไพร่ในพื้นที่ของตนเองได้อย่างเต็มที่ โดยที่สยามไม่ได้เข้ามาจัดการหรือแสดงอำนาจเหนือท้องถิ่นในเรื่องนี้แต่อย่างใด หนึ่งที่ยะหนึ่งก็บ่งชี้ถึงอำนาจที่แท้จริงของสยามในบริเวณนี้เป็นไปอย่างเบาบางเท่านั้น

การส่งส่วยของท้องถิ่นให้กับสยามที่ผ่านมาจึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์ของการเป็นเมืองขึ้นในปริณทผลแห่งอำนาจมากกว่าการหวังผลทางเศรษฐกิจอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย อย่างไรก็ตาม เมื่อการค้าส่งออกของสยามทวีความสำคัญขึ้น ประกอบกับวิกฤตการณ์การเมืองเมื่อ พ.ศ. 2369 พันธะการส่งส่วยจึงเริ่มมีความหมายในเชิงเศรษฐกิจและในเชิงการแสดงอำนาจของศูนย์กลางต่อกลุ่มอำนาจท้องถิ่น สยามเริ่มใช้อำนาจเข้าไปจัดการและแก้ปัญหาระบบการส่งส่วยตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาอย่างสืบเนื่อง บันทึกของ Aymonier Etienne นักสำรวจชาวฝรั่งเศส ซึ่งเดินทางเก็บข้อมูลเกี่ยวกับศิลาจารึกในเขตพื้นที่อีสานในช่วงประมาณ พ.ศ. 2426 - 2427 ให้ข้อมูลว่า สยามดำเนินการเก็บภาษีเมืองที่เข้าร่วมกับเจ้าอนุวงศ์อย่างหนักเพื่อเป็นการลงโทษ (Etienne, 2539, หน้า 194) การเปลี่ยนแปลงด้านการจัดการระบบส่วยของสยามเริ่มตั้งแต่การให้ความสำคัญกับข้อมูลมากขึ้นดังพบว่า รายการเกี่ยวกับส่วยเป็นเอกสารที่มีจำนวนมากที่สุดในบรรดาเอกสารทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองในพื้นที่อีสาน และยังเป็นรายงานที่มีข้อมูลละเอียดมาก กรณีของส่วย เช่น ประเภท ปริมาณ จำนวนที่ต้องส่ง จำนวนที่ขาด ฯลฯ และเรื่องที่เกี่ยวข้องกับระบบการส่งส่วย เมืองที่ส่งส่วย ผู้ที่นำส่วยมาส่ง เวลาที่ออกจากเมือง เส้นทางคมนาคม จุดพักระหว่างทาง และเวลาที่มาถึง เป็นต้น (อุศนา นาศรีเคน, 2548, หน้า 66 - 67) โดยตลอดเส้นทางก็จะมีด่านต่าง ๆ คอยตรวจสอบ ชั่งน้ำหนัก คิดภาษีและรายงานไปทางกรุงเทพฯ เป็นระยะ ๆ ข้อมูลทั้งหมด

จะเป็นประโยชน์กับสยามในการพิจารณาแนวทางเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากท้องถิ่นให้เต็มเม็ดเต็มหน่วยมากที่สุด อีกทั้งยังมีส่วนต่อการประเมินความจงรักภักดีของท้องถิ่นด้วย

สยามยังเริ่มเรียกร้องส่วยจากเมืองในพื้นที่อีสานเป็นประจำทุกปีโดยกำหนดอัตราต่อคนไว้ชัดเจน และเร่งรัดให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นต้องส่งส่วยให้ครบตามที่กำหนด ดังกรณีส่วยทองคำของเมืองอัตตะปือที่ค้างมาตั้งแต่ พ.ศ. 2365-2370 รัชกาลที่ 3 มีรับสั่งว่า “...ให้พระราชวงศ์ท้าวเพี้ยจัดแจงเอาทองคำส่วยซึ่งขาดค้างมะเมีย มะแม วอก ระกา จอ กุญ ส่งลงให้ครบจำนวน อย่าให้ทองคำส่วยของหลวงขาดค้างลงงวดปืออยู่เมืองแต่ก่อนเป็นอันขาด...” (กรมศิลปากร, 2530, หน้า 35) ไม่เพียงเท่านั้น ยังส่งข้าหลวงขึ้นมาดำเนินการเร่งรัดส่วยที่ค้างค้างอยู่เป็นการเฉพาะ จากเดิมที่อาศัยกลุ่มอำนาจท้องถิ่นจัดการเพียงฝ่ายเดียวและปล่อยให้บัญชีส่วยทบค้างกันหลายปีเช่นที่ผ่านมา เมืองใดที่มีส่วยค้างค้างมากและหรือมีปัญหาในเรื่องต่างๆ ข้าหลวงก็จะเข้ามาสอบสวน เช่น พ.ศ. 2384 ขุนภักดีสงครามและขุนรามภักดีเดินทางมาเร่งรัดส่วยที่ค้างค้างของเมืองจำปาศักดิ์ เลกไพรได้รายงานแก่ข้าหลวงว่ากรมการเมืองได้มาเก็บส่วยพวกตนอยู่ทุกปีไม่เคยขาด ข้าหลวงจึงสอบถามไปยังกรมการเมืองก็พบว่าจริง จึงจัดการเร่งรัดให้กรมการเมืองส่งส่วยให้ครบตามจำนวน (อุศนา นาศรีเคน, 2548, หน้า 97) บางครั้งข้าหลวงยังใช้อำนาจลงโทษแก่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นด้วย เช่น ให้มีการกักบริเวณ หรือส่งไปสอบสวนที่กรุงเทพฯ และให้กรมการเมืองทั้งหลายหาส่วยมาให้ครบตามจำนวน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2550, หน้า 116) อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการเข้มงวดในการส่งส่วยมากขึ้น แต่ปัญหาเรื่องส่วยที่ค้างค้างก็ยังคงมีอย่างต่อเนื่อง สยามมีการประเมินและพยายามปรับเปลี่ยนรูปแบบการส่งส่วยตามสถานการณ์มาตลอด ซึ่งส่วนหนึ่งก็สอดคล้องกับความต้องการของสยามเองด้วย เช่น เมื่อสภาพเศรษฐกิจของสยามเริ่มเปลี่ยนแปลงรูปแบบเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตรา สยามก็กำหนดให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นสามารถส่งส่วยเป็นเงินตราแทนทรัพย์สินหรือแรงงานในพื้นที่ได้ หรือเมื่อครั้งของปายยังเป็นที่ต้องการของตลาด ได้อนุญาตให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นสามารถจัดส่งงาช้างและนอแรดแทนผลเร็วได้ถ้าหากไม่สามารถจัดหาผลเร็วให้ครบได้ตามที่กำหนด (ธีรชัย บุญมาธรรม, 2526, หน้า 159) นอกจากนี้ สยามยังพยายามลดความตึงเครียดและประนีประนอมกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นด้วยการออกมาตรการจัดสรรประโยชน์ระหว่างกันที่ชัดเจน เช่น ให้กำหนด “เลขยก” คือ ผลประโยชน์จากเลขจำนวนหนึ่งในสามของเลขทั้งหมดในเมืองนั้น ๆ จะเป็นของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นโดยชอบธรรม ส่วนอีกสองส่วนจะเป็นผลประโยชน์ของสยาม หรือการยกเลิกส่วยที่ค้างค้างให้กับบางเมืองและให้เริ่มต้นบัญชีใหม่ และการลดอัตราการเก็บส่วยลงมาเกือบเท่าตัว เป็นต้น (วีระพงศ์ ยศบุญเรือง, 2549, หน้า 80 - 81)

อย่างไรก็ตาม แม้ไม่อาจแก้ปัญหาการค้างส่วยได้ทั้งหมด แต่เห็นได้อย่างชัดเจนว่าสยามมีความพยายามอย่างยิ่งในการกระชับอำนาจเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นผ่านระบบบรรณาการ ซึ่งไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ การส่งส่วยของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นต่อสยามจึงไม่ใช่การแสดงออกในเชิงสัญลักษณ์แต่เพียงอย่างเดียวเหมือนเช่นที่ผ่านมา แต่ยังมีความหมายในทางเศรษฐกิจและเป็นการย้ำเตือนให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นตระหนักถึงสถานะของตน ซึ่งมีหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติตามพันธะของเมืองขึ้นอย่างเคร่งครัดด้วย

สรุปและอภิปรายผล

เหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 เป็นวิกฤตการณ์ทางการเมืองที่สิ้นสะเทือนอย่างยิ่งต่อความมั่นคงของสยามในพื้นที่อีสาน ส่งผลให้ความเชื่อมั่นของสยามที่มีต่อกลุ่มอำนาจท้องถิ่นแปรเปลี่ยนเป็นความไม่ไว้วางใจ ขณะเดียวกันก็ทำให้สยามตระหนักถึงความจำเป็นในการแทรกแซงเพื่อควบคุมพื้นที่อีสานให้เข้มงวดขึ้น นำมาซึ่งการปรับเปลี่ยนนโยบายจากเดิมที่ค่อนข้างให้อิสระกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นมาเป็นการกระชับอำนาจ การดำเนินการดังกล่าวแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ 1. การจัดการด้านพื้นที่ ได้แก่ การปรับปรุงขอบเขตอำนาจของเมืองต่าง ๆ การจัดการควบคุมการตั้งเมืองโดยตรง การสร้างคู่อำนาจในพื้นที่อีสาน ด้วยการควบคุมเมืองที่เป็นจุดยุทธศาสตร์ การกระจายอำนาจให้แก่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นเพื่อไม่ให้เมืองใดเมืองหนึ่งมีอำนาจมากเกินไป 2. การจัดการด้านกลไกการปกครอง ได้แก่ การส่งขุนนางจากส่วนกลางเข้ามาปฏิบัติงานในพื้นที่ การตรวจสอบกำลังคน การจัดการกับระบบส่วยให้มีมาตรฐาน และเร่งรัดให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นต้องส่งส่วยให้ครบตามที่กำหนด รวมถึงการกำหนดบทลงโทษแก่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่ไม่สามารถปฏิบัติตามได้ อย่างไรก็ตาม การกระชับอำนาจดังกล่าวยังคงตั้งอยู่บนพื้นฐานของจารีตที่ซึ่งอำนาจท้องถิ่นยังคงมีความสำคัญในฐานะกลไกในการคุมกำลังคนและการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ เนื่องจากยังไม่อาจพัฒนาการปกครองที่มีศักยภาพเพียงพอที่จะดำเนินการใด ๆ ในท้องถิ่นได้ด้วยตนเอง ดังความตอนหนึ่งที่สมเด็จพระบวรสถานมงคลถวายรายงานแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “การซึ่งจะจัดบ้านเมืองครั้งนี้ เปี่ยมปัญญาเต็มที่เป็นที่ยาก...จะตีเมืองเวียงจันทน์ถวายสัก 2 เมือง 3 เมือง เห็นจะง่ายกว่าจัดนี้ จะต้องผ่อนปรนไปตามการ...ไปมาถึงกันระยะทางไกล กว่าจะได้รัฐราชการช้านัก เทศกาลก็เป็นฤดูฝนจะเดินไปมาหากันจะหาใครได้ไม่...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2506, หน้า 63 - 64)

ทั้งนี้ หลังจากทศวรรษ 2430 เป็นต้นไป การกระชับอำนาจต่างไปจากเดิมโดยสิ้นเชิง อำนาจของสยามมาพร้อมกับการสร้างระบบราชการสมัยใหม่ที่มีศักยภาพในการบูรณาการอำนาจท้องถิ่น ผู้คน และพื้นที่อีสานให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” อันเป็นรากฐานสืบต่อมาของประเทศไทยในปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

หลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 จนถึงก่อนการปฏิรูปการปกครองในทศวรรษ 2430 นับเป็นช่วงเวลาสำคัญ ซึ่งเป็นรอยต่อการวางรากฐานอำนาจทางการเมืองของสยามในพื้นที่อีสานภายใต้บริบทแวดล้อมในสมัยจารีตที่กำลังเปลี่ยนผ่านไปสู่การก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ การดำเนินการต่าง ๆ ของสยามเพื่อกระชับอำนาจจึงเป็นเสมือนบันไดขั้นแรกที่จะปูทางไปสู่การผนวกพื้นที่อีสานให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทยได้อย่างสมบูรณ์ ในเวลาต่อมา การทำความเข้าใจกับช่วงเวลาดังกล่าวจึงเป็นการขยายองค์ความรู้และทำให้เห็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างพื้นที่อีสานกับสยามในลักษณะที่เป็นพลวัตได้ชัดเจนมากขึ้น

ข้อเสนอแนะสำหรับการทำวิจัยในครั้งต่อไป

1. ควรมีการศึกษาวิเคราะห์เพิ่มเติมเพื่อทำความเข้าใจว่าการดำเนินการกระชับอำนาจทั้งการจัดการด้านพื้นที่และการจัดการกับกลไกการปกครองมีความเชื่อมโยงหรือพัฒนาไปสู่การรวมศูนย์อำนาจการปกครองสู่ศูนย์กลางในทศวรรษ 2430 อย่างไรบ้าง

2. ควรเปรียบเทียบกับพื้นที่อื่น ๆ ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันเพิ่มเติม อาทิ การก่อกบฏของหัวเมืองมลายูในสมัยรัชกาลที่ 3 เพื่อให้เข้าใจภาพรวมและสามารถวิเคราะห์ได้ลุ่มลึกมากขึ้น เช่น หลังเหตุการณ์ความไม่สงบมีการดำเนินการกระชับอำนาจเหมือนหรือแตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร และกระชับอำนาจดังกล่าวส่งผลต่อมาอย่างไรบ้าง เป็นต้น ทั้งนี้ การเปรียบเทียบเพื่อศึกษาในประเด็นข้างต้นจะต้องคำนึงถึงความแตกต่างของบริบทแวดล้อมหรือเงื่อนไขที่มีลักษณะเฉพาะของพื้นที่นั้น ๆ ด้วย

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2530). **จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3**. กรุงเทพฯ: ผู้แต่ง.
- กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. (2545). **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9**. กรุงเทพฯ: ผู้แต่ง.
- ขจีรัตน์ ไอรำวัฒนวัฒน์. (2532). **ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา: บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2388**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชลิต วิพัทนะพร. (2529). **การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2321 - 2453**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์. (2537, พฤศจิกายน - 2538, เมษายน). **กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 (การก่อกบฏของลาว)**. *วารสารมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น*, 12(2), 37 - 49.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจางจิตรธรรมา ดิศกุล พระธิดา.
- เต็ม วิชาญพจนกิจ. (2557). **ประวัติศาสตร์อีสาน (พิมพ์ครั้งที่ 5)**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2506). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). **กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ**. กรุงเทพฯ: อ่าน.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. (2526, ธันวาคม). **การเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์**. *วารสารธรรมศาสตร์*, 12(4), 155 - 167.
- บงอร ปิยะพันธุ์. (2529). **ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ประทีป ชุมพล. (2525). **พื้นเวียง: วรรณกรรมแห่งการกตัญญู**. กรุงเทพฯ: อติต.
- พรรษา สิ้นสวัสดิ์. (2521). **ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มะยูรี เห่งสำวีพันธ์, และเผยแพร่ เห่งสำวีพันธ์. (2531, กันยายน). **เจ้าอนุฯ: เรื่องเก่าปัญหาใหม่**. *ศิลปวัฒนธรรม*, 9(11), 58 - 74.

- วีระพงศ์ ยศบุญเรือง. (2546). การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367 - 2433. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____. (2549, กรกฎาคม - ธันวาคม). การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367 - 2433. วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, 2(2), 67 - 96.
- สากลกิจปรมาวุธ, พระยา. (2473). ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- สายพิน แก้วงามประเสริฐ. (2538). การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- สุเจน กรรพทธุ์. (2555). ตามรอยเจ้าอนุวงศ์: คลิปมประวัติศาสตร์ไทย-ลาว. กรุงเทพฯ: สารคดี.
- สุวิทย์ ธีรศาสด. (2550). ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5. วารสารสมาคมประวัติศาสตร์, 29, 106 - 119.
- _____. (2567). ศึกเจ้าอนุวงศ์ สงครามปลดแอกชาติลาว. สืบค้น เมษายน 6, 2567, จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_115537.
- อุรลักษ์ณ์ สิริบุต. (2526). มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อุศนา นาศรีเคน. (2548). อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- _____. (2549, กรกฎาคม - กันยายน). การรับรู้เกี่ยวกับ "พื้นที่" อีสานกับการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 25(3), 83 - 101.
- Etienne, A. (2539). บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ. ศ. 2438. (แปลจาก Voyage Dans Le Laos, Tome Premier 1895 โดย ทองสมุทระ โดเร, และสมหมาย เปรมจิตต์). เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- Keyes, C., F. (2556). อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2). (แปลจาก ISAN: Regionalism in Northeastern Thailand โดย รัตนา โตสกุล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.